

OSMANLI ARAŞTIRMALARI
XII

Neşir Heyeti — Editorial Board
HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ
HEATH W. LOWRY — İSMAIL ERÜNSAL
(BERT FRAGNER — KLAUS KREISER)

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
XII

İstanbul - 1992

Heinz-Georg MİGEOD, *Die persische Gesellschaft unter Nasiru'd-din Şâh 1848-1896*. (Nasirüddin Şâh döneminde '1848-1896' İran toplumu). Klaus Schwarz yayınevi, Berlin 1990. İslâm Araştırmaları Serisi, cild 139. XIII + 431 S. 1 Harita.

Migeod'un 1956'da Göttingen'de yaptığı bu değerli doktora çalışması, yayımı için uzun bir zaman beklemiş olmakla beraber, ne muhteva değeri ne de ele aldığı konu yönünden eskimiş, hattâ konusunun ilgi odağındaki yoğunluğu bu süre içinde daha da artmıştır. Eserin, bu geç yayımı münâsebetiyle Bert G. Franger tarafından kaleme alınan bir «Önuyarı» okuyucuyu, eser hakkında faydalı bir şekilde yönlendirmekte, gerek gecikme gerekse ele alınan konunun ilmî değerini muhafaza etmekte olduğu noktalarında gerekli bilgileri vermektedir. (s. VII-XIII). Müellifin «Önsöz»ünden sonra (s. 1-7) eser, yakınçağlarda İran tarihine ve toplumuna «Giriş» bâbında yaptığı ve müteakib bölümlere temel teşkil edecek olan bir inceleme ile başlamaktadır. «Tarihsel icmâl» (s. 8-12) ve «Müşterek yaşamın şartları» (s. 25-45) başlıklarını taşıyan bu kısımlar, güzel, derli-toplu ve faydalı bilgileriyle çok öğreticidir.

1796'da iktidarı ele geçiren ve 1925 senesine kadar İran'ı idare eden Kaçar hanedanının İran'da oynadığı rolün önemini özellikle vurgulamaya çalışan Migeod, Tahran'ın bu hanedanın işbaşına gelmesiyle başşehir olduğuna değindikten sonra, XVI. yüzyılda Şâh İsmail'in de iktidara gelmesinde Kaçarların önemli katkıları bulunduğunu ifâde ile, sosyal ve dinî müesseselerin Safavî devri örneğindeki teşkilâtlandırılmasına işaretle, Kaçar devrini, Safavî devrinin mu'tedil bir devamı olarak gösterir. Fetih Ali Şâh (1797-1834) ile giderek Kaçar boyu mensuplarının ve hanedan üyelerinin paylaşıldığı bir ülke görünümüne bürünen İran'daki iç mücâdeleler, başta Rusya olmak üzere, özellikle İngiltere'nin, ülkeyi siyasî sıkıntılara ve toprak kayıplarına uğratan politikaları ile beraber gelişmiştir. 1796'da Gürcistan'ın Rusya nüfûzuna terki, 1813 Gülistan Barışı ile Maverâ-yı Kafkas'da sahib olduğu toprakların büyük bir kısmının kaybı, 1828 Türkmençay Barışı ile devam eden toprak kayıpları, İran'ın bu günkü Kuzey-Batı sınırlarını çizmiştir. Osmanlı adli-mâlî-ticârî kapitülasyonlarını hatırlatırcasına,

Rusya'ya, konsoloslara kaza hakkı tanınması ve ticârî yönden de en fazla müsâadeye mazhâr devlet statüsü verilmesi, başta İngiltere olmak üzere, diğer Avrupa devletlerinin ve hattâ, Osmanlı devleti'nin de aynı hakları elde etmelerine yol açmıştır. Rusya'nın kimin veliahd olacağına müdâhale ve adaylara garanti vermesi, XIX. yüzyıl boyunca İran'ın bu büyük komşusu karşısında kaldığı müşkil durumu da ifşâ etmektedir. Veliahd tayini hakkında Rusya'nın müdâhelesi ve nâfiz bir rol oynaması, İran'ın taht ve taht varis ve iddiâcıları arasında mücâdelelere bir son vermesi açısından, ülkeye istikrar kazandırmış olduğu yargısı, tartışmaya açık olmakla beraber ilgi çekicidir. (s. 10). Böylece, 4 Eylül 1848'de ölen Muhammed Şâh yerine, kendisinin belirlenmiş halefi olan Nasirüddin, 20 Ekim'de herhangi bir önemli zorluk veya huzursuzlukla karşılaşmadan ve 16 yaşında olduğu hâlde tahta çıkmıştır.

Askerî yenilgiler, geniş toprak kayıpları, iktisâdî yıkıntı, büyük devletlerle gittikçe yoğunlaşan siyâsî ve ticârî ilişkiler -Osmanlı örneğinden de bildiğimiz gibi- idâreci kadroları tedirgin etmiş ve devletin yenilenmesi ve temel reformların yapılması yönünden adımlar atılmasını elzem kılmıştır. Nasirüddin Şâh'ın ilk saltanat yıllarında, özellikle Mirza Takı'nın sadaretinde (1851'de azl, 1852'de idâm), -uygulayanlar için daima hayatî tehlikelerle dolu olduğu Mirza Takı'nın akıbetinden ve yine Osmanlı uygulamalarından da bildiğimiz- reformcu atılımlara teşebbüs edilmişse de, başarı ile sürdürülmesi mümkün olamamıştır.

İngiltere teknolojisiyle çekilen ilk Telgraf hatları (1858 Tahran- 1859 Tebriz), ülke içinde merkez ve vilâyetler arasındaki serî haberleşme ve dolayısıyla merkezî idârenin otoritesinin artmasına ve yaygınlık kazanmasına yol açtığı kadar, İngiltere başta olmak üzere, büyük devletlere yöreyi, anında erişen sıhhatli haberlere istinâden daha kolaylıkla kontrol altında tutma sonucunu da verdiği kesindir. Bu nokta, Kırım Savaşı içinde (1854) telgraf ile tanışan Osmanlı devletinin, aynı avantaj ve dezavantajları paylaşmak mecburiyetinde kaldığını hatırlamamak mümkün değildir.

1870'de Nasirüddin Şâh'ın Avrupa'ya yaptığı seyahat, kendisini -Abdülaziz gibi- yurt dışına çıkan ilk İran hükümdârı yaptı. Ancak, «Hıristiyan topraklarına barışçı bir şekilde ayak basan» (s. 17) Şâh'ın bu gezisine dinî çevrelerce gösterilmiş bulunan tap-

kinin boyutları dikkat çekicidir. -Osmanlı cephesinde ise, bilindiği kadarıyla Abdülaziz'in Avrupa seyahatı hakkında herhangi bir dinsel tepki izi yoktur.

1872'de İran ekonomisinin büyük bir kısmını 70 seneliğine Baron Reuter'in (isimleri bizdeki örneğinde *Hirsch* dahi olsa, bu müteşebbis soyguncular daima Baron'dur) kurduğu şirkete bırakan ve tarihinin en geniş çaplı imtiyâzâtını vererek (Reuter Konzession'u), ekonomik çıkmazlığını belgeleyen İran'da (bu yetmezmiş gibi Baron Reuter'e 1889'de banknot basma imtiyâzı dahil olmak üzere, *Bank of Persia* adında bir bankanın kurulma imtiyâzı da bahşedilmiştir. Bu bankanın İranlılığının, Osmanlı Bankası'nın Osmanlılığı kadar olduğunu hatırlatmaya gerek var mı?), 1875'de girişilen son büyük reform teşebbüsü de («Tanzimât-ı Hasane») akamete uğramıştır. (s. 18). 1870'li senelerin Osmanlı gibi İran için de siyâsî ve ekonomik alanlarda kriz seneleri olduğu böylece daha iyi görülmektedir. İngiltere ile savaşını sona erdiren 1857 Paris Antlaşması neticesinde İran, İngiltere ve Rusya arasında sıkışmış bir vaziyette, bu iki büyük devletin çıkarlarını dengelemeye çalışmakta, ancak ülkenin ekonomik kontrolünü ele geçirmelerini ve dolayısıyla siyâsî müdâhalelerde bulunmalarını engelliyememektedir. Bu iki büyük devletin rekabeti altında kalan İran'ın bu hâli, «93 Harbi» sonrası Osmanlı devletinin düştüğü çaresizlikten daha az acıklı değildir. Hele, üçüncü devletlerden denge unsuru olmaları beklentisi altında, meselâ, İran'ın 1895'de Fransızlara bir de arkeolojik kazı yapma imtiyâzını verdiği düşünülürse, bizim denge unsuru olan devletin, kaçırdığı komple mâbetler karşısında, İskender Lahdi'ni elimizde bırakmış olmasına sevinmek lâzımdır!..

Zaman zaman idâreyi tek başına elinde tutan ve «sadrıazam» atamayan Nasirüddin Şâh'ın, dolayısıyla şimşekleri üzerine çeken otokrat idâresi, İngiltere ve Rusya arasında süren nüfûz mücâdeleleri, demiryolu politikasındaki sürtüşmeleri, Rusya'ya ağır bir şekilde borçlanılmış olması, İngiltere'ye verilmiş olan (1890) «Tütün Monopolü»nün kötü ve haksız tasarrufları (Osmanlı Reji idaresi misillü); Cemaleddin Afgani'nin İran'daki faaliyetleri yüzünden sürülmüş olmasına (s. 20-21) ve İstanbul'da mekân tutmasına rağmen taraftarlarının Şâh ve hükümetine karşı duydukları nefretin, İran'ın «Orta Direği»ni (s. 24) oluşturan, din adamları (Molla),

dini okullarda okuyan öğrenciler (Suhte), okur-yazar takımı ve zenaatkârlar arasında yaygınca temsil edilir olması, netice de işi Nasirüddin Şâh'a ölümcü bir suî-kast tertiplenmesine kadar var-dırmıştır. 1. 5. 1896. (s. 24).

Nasirüddin Şâh zamanında İran'da yaşayan çeşitli halkların yaşantısı, bunların birbirleriyle olan ilişkileri ve çatışmaları, eski devirlerden gelen olguları aynen muhâfaza ederek devam etmiştir. Küçük yerleşim birimlerine dağılmış olan yerleşmelerin birbirleri arasındaki uzaklık ve dağınılıkları, buralarda oturanlar için güvenlik ve haberleşme sorununu beraberinde getirmekteydi. Batı Azerbaycan'da ve «Kürdistan» ta'bir edilen yerde, özellikle Urmiyye Gölü'nün Güney ve Batı'sındaki yerler, sık sık Kürtlerin talan ve yağma baskınlarına marûz kalmaktadır. Buralarda, oldukça kesif sayılabilecek bir nüfus yoğunluğu içinde yaşayan ve genelde tarımla uğraşan Hıristiyan azınlıklar, bunların yağma ve talanlarının hedefidir ve aralarında bu yüzden sürekli mücâdeleler eksik olmamaktadır. (s. 25). Osmanlı sınır bölgelerinde de, bu göçücü Kürt aşiretleri için ciddi bir engel ve kontrol mekanizması mevcûd değildir. Bunların yol açtıkları huzursuzluklar, bölge Hıristiyanlarını korumayı, kendi bölgesel nüfûz oluşturma politikalarının ayrılmaz bir parçası sayan büyük devletlere devamlı bir müdâhele vesilesi vermekte olduğu ise açıktır. Bu durumda, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarının, mahûd 16. ve dolayısıyla 61. maddelerinin tesâdüfî olmayıp, gerçekte bölgedeki Kürt-Ermeni çatışmasını dile getirmekte olduğu, bu anlamda da, bu toprakların sahibi olan devlet (dolayısıyla İran'ı veya Osmanlı'yı) muhatap kabul ederek, bu devletleri bir takım tekeffüllere sokmuş olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Zirâ, mes'ele İran tarafında da olduğu gibi, bir Kürt-Ermeni mes'elesi idi.

Migeod'un bu temel bilgilerden sonra ele aldığı konular (s. 46 vd.), çalışmanın gerçek boyutlarını gözler önüne sermektedir: İran toplumunu teşkil eden katmanlar hiyerarşik bir sıralama ile tek tek ele alınır. Burada, önce siyâsî otokrat otoritesi, ailesi-haremi, sarayı, devlet adamları ile olan ilişkisi açılarından Şâh (s. 47-53), sonra iktidar erki olan ve toplumun en üst tabakasının önde gelen temsilcilerini oluşturan Prenslar, Kaçar boyu mensubları, Hâne ve Mirzâ'ların statüleri incelenmiştir. Bunların, devlete işti-

râkları, idârî mekanizmadaki mutlak ve üstün rolleri, ülke zenginliklerini paylaşma boyutları gösterilmiş ve verilen bilgiler istatistik verilerle ve dökümlerle takviye edilmiştir. (s. 54-138). (Bu hâliyle Osmanlı toplum yapısı ve katmanlarıyla hiçbir benzer tarafı olmadığını görmek ilgi çekici olduğu kadar mukayesesi öğretici ve ferahlatıcıdır!). Yüksek Ülema ve daha aşağıdaki Molla'ların durumu İran'ın günümüzdeki hâline de ışık saçar. (s. 139-178). Müctehidler, Nâibülimâmı, çeşitli Şeyhülislâmları, İmam-ı cum'aları ve bu gibiler ile, şîî İslâm'ın İran toplumunu devamlı dünyevi ve uhrevî baskısı altında tutan (s. 150) bu zümrelere kıyâsen, Osmanlı dünyası ne kadar farklıdır. Kaçar hanedanı zamanında, ülemanın devlete daha yakın ve sıkı bir işbirliği içinde -vaktiyle Safavî örneğinde olduğu gibi, ancak şimdi biraz da yeni hanedanın tahta konmasının meşrûluk desteğini te'min için- olmasının arzulaması ve bu yönde yeni yapılanmalara teşebbüs edilmesi (s. 150 vd.), bu kesimin nüfûz ve baskısını daha da arttırmıştır. Şer'î hukuk uygulaması ve kaza yetkisinin ellerinde olması, umumî hayatın ve özel yaşamın ayrıntılarına kabaca müdâhaleleri kolaylaştırmış ve kitleler üzerindeki direk kontrollerinin sürmesine imkân tanınmıştır. (s. 156 vd.). Eğitim sisteminin tamamen bu kesimin uhdesinde bulunması, kitlelerin zamanın ihtiyacı olan bilgi ve beceri ile techiz edilememesine yol açmıştır. (s. 160 vd.). Bu kesimin, yekpâre bir dayanışma ve bir bütün teşkil etme duygu ve zihniyeti, toplumda nâfiz bir «sınıf» olma şuûru, bunların kendilerini, devlet karşısında özel ve ayrıcalıklı bir statüde görmelerine olanak verir. (s. 164 vd.). Bunlar, pekçok yönden toplum içinde «imtiyâzlı» durumdadır: Askerlik, vergi muâfiyetleri, kendilerine has kılık-kıyâfet inhisârı, dinî mevkiileri aile çevresi dahilinde mahfûz tutma (ülema aileleri, s. 170) vs... Şâhın otoritesi karşısına dikilmekten çekinmeyen bu kesim, muhâfazakâr yapısı, donup-kalıplaşmış dünya görüşü ile, genel sosyal gelişmeleri engelleyici, toplumun manevî inkişâfına sekte vurucu bir rol oynar. Bunların nüfûzunu kırma ve devlet mekanizmasındaki etkilerini azaltmaya yönelik teşebbüsler, devletin zorlandığı, hanedanın ise «taht gâsıbı» damgasını yiyerek, meşrû'lüğünün tartışmaya açıldığı karşı eylemleri davet eder. (s. 178).

Toplumun diğ er sâde katmanları olarak Tüccârlar (s. 179-194), zenaatkârlar (s. 195-210), diğ er çeşitli işleri ifâ edenler (san'atkârlar, müzisyenler, dansçılar, canbâzlar ve benzerleri, hattâ ölü yıkayıcıları) ve işsizler (s. 211-217); Tarım kesimi, köylüler, mültezimleri, toprakilişkileri, ekilip-biçilenler, mahsüller, gelir ve giderleri (s. 218-282); Hizmet erbâbı olan kesim (s. 282-295); yevmiyyeli işçiler, çalışma koşulları, işçi ücretleri, işçi-işveren ilişkileri (s. 296-308); Nakliyât ve taşımacılık (s. 308-312); Askerler, durumları, aldıkları ücretler (s. 312-325); ayrı bir kısımda ele alındığına göre toplumda yeri ve kesafeti söz konusu olması lâzım gelen Dilenciler (s. 326-329); Köleler, etnik kökenleri, sayıları sahipleri ile olan ilişkileri, statüleri (s. 330-344); Piyasa, gıda maddeleri, fiyatları (s. 345-357); Keyif verici ve leziz maddeler (s. 357-365) ve «Sonuç» (s. 366-369), «Kısaltmalar» (s. 370), geniş bir «Kaynaklar ve Literatür» (s. 371-424), «Kronoloji» (s. 425-427), teknik ve tarihî ıstılâh ve ta'birler listesi (Terminoloji, s. 428-430), Toplumsal yapıyı gösterir bir «Tablo» (s. 431) ve XIX. yüzyılda İran'ı resmeden bir «Harita» ile çalışma tamamlanmaktadır. Schwarz yayınlarının basım tekniği -çalışma daktilo edildiği hâliyle basıldığı için olsa gerek- maalesef İndex yapma imkânı vermediğ inden, bu önemli yardımcıdan eser yoksun kalmıştır.

Migeod'un, bu tertib ve muhteva kalitesindeki, derli-toplu ve çok faydalı eserinin, Osmanlı tarihinin yakınçağlarındaki herhangi bir dönem için de örnek alınmasını dilerim.

Kemal Beydilli

Karl PRÖHL : *Die Bedeutung preussischer Politik in den Phasen der orientalischen Frage* (Şark mes'elesinin safhalarında Prusya politikasının önemi). *Ein Beitrag zur Entwicklung deutsch-türkischer Beziehungen von 1606 bis 1871*. (1606'dan 1871'e kadar Alman-Türk münâsebetlerinin gelişmesine katkıda bulunacak bir tetkik). Peter Lang Yayınevi. Frankfurt a.M., 1986, S. VII + 428. 4 Harita.

Tanıtmak istediğimiz eser, Mart 1986'da Kiel şehrindeki Christian-Albrecht Üniversitesinin Edebiyat Fakültesi'ne Doktora